

HORTI GÁBOR

Diocletianus mélységi védelme és a ripa Sarmatica Valeria és Pannonia II provinciákban

A harmadik század végén és a negyedik század elején egy új korszak kezdődött, mely viszonylagos békét és nyugalmat teremtett a birodalom határain belül. Olyan folyamatok kezdődtek a Római Birodalomban, melyek megalapozták a későbbi uralkodók alatt használt, gazdasági és hadi rendszereket.¹ Az angolszász kutatás Diocletianus nevéhez köti az úgynevezett mélységi védelmi rendszer kialakítását a ripa Sarmatica mentén, mely egy újfajta, több rétegű védelmi hálózat volt.² Tanulmányomban ezt az állítást szeretném vizsgálni és fényt deríteni annak hitelességére.

A mélységi védelem fogalma és összevetése a lineáris védelmi koncepcióval

Első lépésként meg kell vizsgálnunk a mélységi védelem fogalmát, azt, hogy miben különbözött ez a korábbi, úgynevezett lineáris védelemtől, melynek kialakítását *Hadrianus*nak tulajdonítja a kutatás.³ Ezen felül fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy vajon határvédelmi szempontokból hol kezdődhetett a Római Birodalom, illetve mely más eszközöket vett igénybe a római vezetés határainak biztosítására? Végül pedig *Diocletianus* szerepét kell meghatározunk a rendszer kialakításában.

A *Hadrianus*-féle határvédelmi koncepció a birodalom védelmét egy keskeny vonal mentén határozta meg, mely elválasztja egymástól a romanizált és a barbár lakosságot. A teljes haderőt a *limes* vagy *ripa* mentén állomásoztatta a központi vezetés, míg a belső területek védtelenül maradtak. A városok fal nélkül álltak és a hadsereg nem volt jelen ezeken a területeken. A második század kezdetén a külpolitikai és határviszonyok lehetővé tették, hogy ez a védelmi koncepció sikeresnek bizonyuljon, ugyanis ekkor még nem volt nagyszámú, szervezett ellenséges haderő a római határok mentén, a kisebb portyázó csapatok pedig fennakadtak a határvonal erősítésein. A római diplomácia sikeresen megosztotta és saját szolgálatába állította a különböző határ menti törzseket.⁴

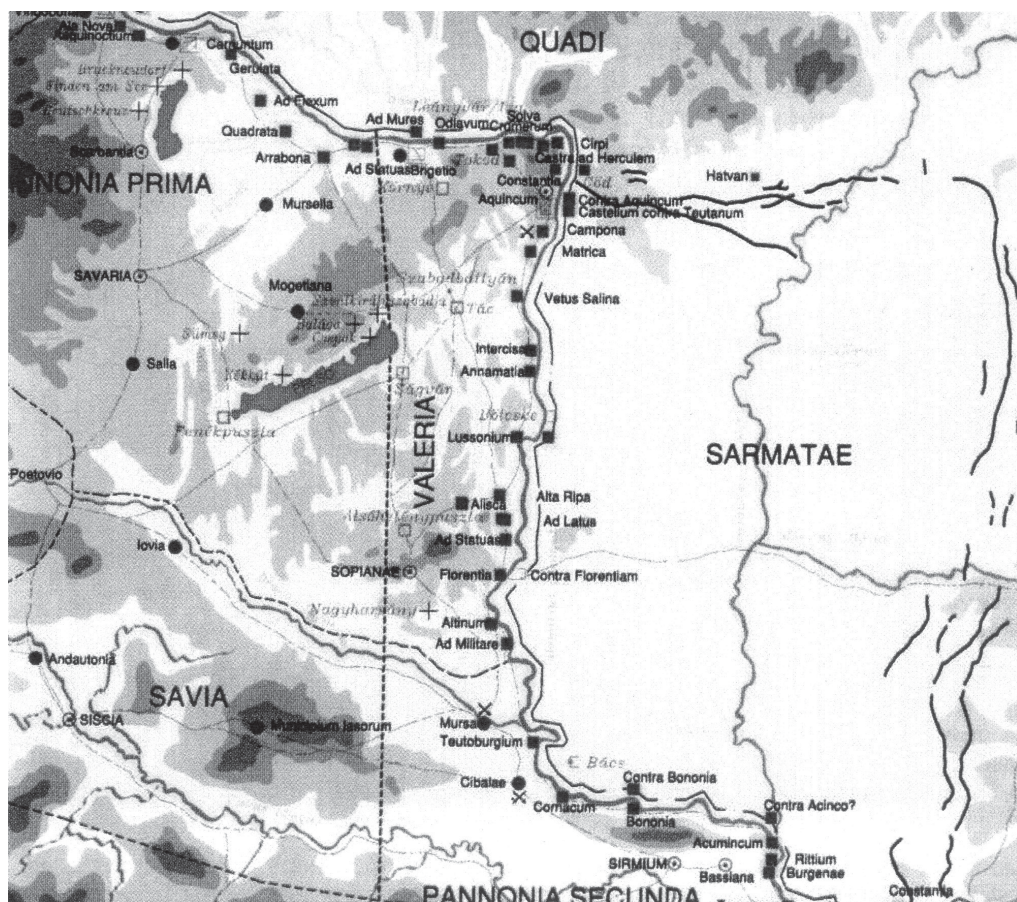
A harmadik század változást hozott, mivel a Birodalmat fenyegető törzsek létszámban, felkészültségben is jóval felülmúlták elődeiket és addig soha nem látott mértékben terheltek a birodalom határvédelmét, amely a harmadik század folyamán összeomlott. Barbár törzsek

¹ Kovács 2001. 141.

² Williams 2000. 91–102.; Southern 2002. 134–168.

³ Williams 2000. 91; Southern 2002. 14–17.; Zahariade 1976. 385–398.

⁴ A bekezdéshez: Williams 2000. 92.; Vaday 2003. 213–216.; Southern 2002. 14–17.; Zahariade 1976. 385–398.

hatoltak egészen a provinciák belső területeire, mivel nem volt sem haderő, sem erődítés, ami megállíthatta volna őket a belterületeken. A kiváló római úthálózat pedig gyors mozgást tett számukra lehetővé, így könnyedén és nagy távolságokat tehettek meg, nagy bosszúságot okozva jelentősen lassabb üldözőiknek.⁵

Aurelianus és *Gallienus* idején már elkezdődött a hadsereg megreformálása. A haderőt átcsoportosították, nagymértékben növelték a lovas haderő létszámát és igyekeztek a gyalogságot minél mozgékonyabbá tenni. Ezt az tette lehetővé, hogy a katonáknak nem kellett tábornok építeni, mivel a harcok nagy része már római földön zajlott és bármely város szolgálhatott állomáshelyül, így az ehhez szükséges faanyagot és felszerelést nem kellett magukkal vinni. A katonáknál lévő ellátmány mennyisége is lecsökkent, mivel nem szakadtak el a hadsereg ellátórendszerétől. *Aurelianus* és *Gallienus* így létrehozhattak egy sokkal mozgékonyabb haderőt, mely hatékonyan bizonyult a betörő ellenséggel szemben. Azonban az általuk bevezetett stratégiának is megvolt a hátulütője, mivel a harcok mélyen a római területek belsejében zajlottak, így a római lakosság ki volt téve a háborúk viszontagságainak.⁶

⁵ A bekezdéshez: Williams 2000. 13–15., 92.; Southern 2002. 66–134.

⁶ Williams 2000. 92.; Southern 2002. 83–94., 120–124.

A mélységi határvédelmi rendszer többek között erre a problémára is megoldást jelenthetett. A stratégia alapvetően két komponensű. A mozgékony központi seregek⁷ képezték a védelem gerincét, melyeket „barbár” betörés esetén megfelelő módon és gyorsasággal tudott koncentrálni a központi vezetés.⁸ Azonban ahhoz, hogy ezek a csapatok még időben a veszélyeztetett területre érjenek, a betörő ellenséges csapatok mozgását le kellett lassítani.⁹ A feladatra kiválóan alkalmasnak bizonyultak azok az új tervek alapján épült erődítések, melyeket a harmadik század végén állítottak hadrendbe és további módosításokkal használtak a későbbi évtizedek során.¹⁰ A mélységi védelmi rendszernek így sikerült ötvöznie a harmadik századi hadseregreformokat a korábbi statikus határvédelem nyújtotta előnyökkel.¹¹ A harcok ugyan még mindig római területen zajlottak, de az ellenséges csapatokat az esetek többségében sikerült a határvédelmi sávban tartani, így a provinciális élet tovább folyhatott és a lakosságnak nem kellett állandó félelemben élnie, mivel a folyamatos fenyegetettség megszűnt.¹²

Feltehetjük a kérdést, hogy mi is valójában a mélységi védelem és hány rétegre tagolható. A védelmi rendszer rétegei, ahogy az elnevezés is sugallja, több szintben, vagyis mélységben helyezkedtek el. Azonban ennek rétegződése függött a természeti viszonyoktól is. Az európai területeknél a Római Birodalom határvonala jól kivehető, természetes határok mentén épült ki. Téves lenne viszont az a következtetés, mely szerint itt nem volt szükség a határvédelem mélységben való kiépítésére és a központi vezetés megmaradt a „jól bevált” lineáris védelmi stratégiánál. A folyami határok mentén is több rétegű erődítésvonalról beszélhetünk, viszont kiépülésének és rendszerbe helyezésének keltezése bizonytalan.

A rétegződést tekintve az első vonalat a Római Birodalom befolyási övezete, az úgynevezett kliensterületek képezhették. A birodalmi vezetés ugyanis úgy használta a területei szomszédságában élő törzseket – törzsi szövetségeket, mint ütközőterületeket a betörések felfogására.¹³ Ez a rendszer addig volt működőképes, míg Róma fenn tudta tartani erőfölényét és biztosítani tudta a másik szerződő fél számára azokat az előnyöket, melyeket megígért. A következő réteget az úgynevezett ellenlerődítések képezték, vagyis a folyami határok ellenség felőli oldalán elhelyezkedő erődítmények.

Maguk a folyók is a védelem hatékony részét képezték.¹⁴ Fagyponthoz felett a folyókon való átkelés nehézségeket okozhatott a betörő csapatoknak, mivel átkelés közben jelentősen megnő a harci alakulatok sebezhetősége, valamint figyelembe kell vennünk az őrző római folyami flottát is. A befagyott folyamokon valamelyest könnyebb lehetett az átkelés, azonban ez is számos veszélyt hordozott magában.

A következő réteget a Birodalom területén található erődítések láncolata képezte, melyet a határerődök, a záró zónát alkotó belső erődítmények és erődített városok együtt képezték.¹⁵

⁷ A központi seregeket lovas és gyalogos csapatok megfelelő arányú kombinálásával hoztak létre: Williams 2000. 93–94.; Southern 2002. 88–90.

⁸ Williams 2000. 93–94.

⁹ Williams 2000. 93–94.

¹⁰ Az új típusú erődök szerkezeti változásaihoz: Williams 2000. 93–94.; Southern és Dixon 1996. 127–147.; Gudea 1974. 179.; Lander 1980. 1051.; Atanassova–Georgieva 2005. 248.; Szilágyi 1952. 214.; Gróf–Gróh 2006. 20–21.; Petrikovits 1971. 200–201.; Wilkes 1986. 3, 59–60.; Shelagh Gregory 1996. 190–193.; Nagy 1946. 37–62.; Johnson 1983. 31–55.

¹¹ Williams 2000. 93–94.

¹² Williams 2000. 93–94.

¹³ Visy 2000. 124.

¹⁴ Hodgson 1995. 66.; Zahariade 1976. 386.

¹⁵ Johnson 1983. 82–245.

Ezen felül az úthálózat mentén olyan erődítések helyezkedtek el, melyek fő feladata a gyors mozgású ellenséges csapatok megfékezése és feltartása, amíg a nagyobb csapattestek megérkeztek a felmentésükre. Vereség esetén az erődítések menedékül szolgáltak a római csapatok számára.

Az új típusú erődítések szerkezeti szempontokat tekintve alapvető változást hoztak a harmadik században, lehetővé téve a római csapatok számára, hogy huzamosabb ideig elviseljék az ostromállapotot.¹⁶

A *ripa Sarmatica*

A *ripa Sarmatica* (Valeria és Pannonia II szakaszai) védelmi rendszerének vizsgálatakor a fenti szempontoknak megfelelő öt réteget határozottan elkülöníthetjük. Kérdéses azonban az, hogy ez milyen mértékben köthető *Diocletianus* uralkodásához.

Az első szempont a mélységi védelem elemzésekor a kliensterületek vizsgálata. A szarmata területek biztosítására azokat külön védelemmel látták el (valószínűleg a római hadvezetés és hadmérnökök hathatós segítségével), ez volt az úgynevezett Ördögárok vagy Csörsz-árok.¹⁷ Ez a földsánc rendszer a szarmata területeket volt hivatott védelmezni, viszont közvetett módon a római határszakasz védelmét is szavatolta. Azonban ez a védelmi réteg későbbre datálható *Diocletianus* uralmánál és megépítését inkább *Constantinus* vagy *II. Constantius* nevéhez lehet kötni.¹⁸

A szarmata szállásterület ütközőzónaként funkcionálhatott a Római Birodalom előterében.¹⁹ Ennek ellenére ez a népcsoport számos alkalommal okozott gondot a Birodalom története során, hiszen a rövid békés időszakokat leszámítva, több alkalommal támadtak római területekre a második századtól kezdve. Nem volt ez másképp a harmadik század végén sem. *Diocletianus* négy alkalommal vette fel a *Sarmaticus* jelzőt, vagyis legalább négy alkalommal vezetett hadjáratot a szarmata területekre.²⁰ Ugyan sikerült pacifikálnia a szarmata törzseket, de teljesen nem tudta elhárítani a lázadás veszélyét és a Birodalom szolgálatába állítani őket.²¹ A kliensviszony talán csak a Kr. u. 332-es békekötéskor vagy még később formálódhatott újjá.²²

A következő védelmi réteget a Duna bal partján épült római erődítmények képezték. A szakirodalom szerint *Diocletianus* szermélyesen építtetett erődítéseket erre a területre.²³ „Ezek közé az erődök közé sorolható az *Aquincum*, *Bononia*, *Ulcisia Vetera*, *Castra Florentium*, *Intercisa* és *Onagrinum* erődítéseivel szemben levő erődítmények.”²⁴ Azonban az angolszász szakirodalom ebben a kérdésben már elavult szakmunkákra hivatkozik.²⁵ A legfrissebb

¹⁶ Az erődítmények elemzésével és a szerkezeti újításokkal ebben a tanulmányban nem kívánok foglalkozni. Az új típusú erődök szerkezeti változásaihoz: Williams 2000. 93–94.; Southern és Dixon 1996. 127–147.; Gudea 1974. 179.; Lander 1980. 1051.; Atanassova–Georgieva 2005. 248.; Szilágyi 1952. 214.; Gróf–Gróh 2006. 20–21.; Petrikovits 1971. 200–201.; Wilkes 1986. 3., 59–60.; Shelagh Gregory 1996. 190–193.; Nagy 1946. 37–62.; Johnson 1983. 31–55.

¹⁷ Vaday 2003. 216.

¹⁸ Bertók 1995. 165., 167.; Mráv 2009. 58.; Mráv 2009B. 389.; Mráv 2011. 7.; Tóth 2009. 31–61.; Visy 1989. 23.; Vaday 2003. 216.

¹⁹ Vaday 2003. 213–216.

²⁰ Southern 2002. 144.; Williams 2000. 76–77.

²¹ Southern 2002. 144.; Williams 2000. 76–77.

²² Bertók 1995. 168.; Visy 1989. 31.

²³ Southern 2002. 144.; Williams 2000. 76–77.

²⁴ Idézet: Williams 2000. 76. További utalások: Southern 2002. 144.; Williams 2000. 76–77.

²⁵ Főként az 1960-as és 1970-es években alkotó szerzők munkáira hivatkozik a szakirodalom: Southern 2002. 374–393.; Williams 2000. 231–235.

információk szerint az ellenparti erődítmények építése, ahogy a Csörsz-árok is, későbbre tehető *Diocletianus* uralmánál.²⁶ A keltező leletek alapján az itt épült erődítések többsége *Constantinus* és *II. Constantius*, illetve *Valentinianus* alatt nyerte el végső formáját, amellyel már részét képezhették a mélységi védelemnek.²⁷

A Duna, mint természetes akadály képezi a védelmi rétegek következő szakaszát, majd ez után a folyó jobb partján épült erődítményláncolat következett, mely szintén több rétegű volt.²⁸ Az első vonal közvetlenül a folyó partján helyezkedett el, mely több nagyobb és kisebb erődítményből, valamint egy sor őrtoronyból állt.²⁹ A *ripa Sarmatica* mentén, *Valeria* és *Pannonia II* provinciákban két feltételezett legiótábor volt, *Aquincum* és *Singidunum*.³⁰ A legiótáborok elhelyezkedése speciális helyzetű más provinciákhoz (például kis-ázsiai provinciákhoz)³¹ képest, mivel a szokott háttérbeli elhelyezés helyett mindkét tábor a Duna mentén helyezkedik el. Ez azonban nem zárja ki, hogy valamely belső erődítmény területén nem létezett egy központi sereg, melyet mozgósítani tudtak veszély esetén, erről azonban nem áll rendelkezésre információ. A jobb parti erődítmények láncolata a második század óta funkcionált, folyamatosan épült, bővült.³² *Diocletianus* *Valeria* és *Pannonia II* provinciabeli tartózkodásakor valószínűleg rekonstrukciós munkálatokat végeztetett, azonban a teljes védelmi rendszer kialakítása nem köthető a nevéhez.³³ Későbbi rekonstrukciós időszakok a Kr. u. 320-as években, valamint *Valentinianus* idején voltak.³⁴

A folyami határ menti erődökön kívül több olyan belső erődítmény, illetve erődített város vagy egyéb létesítmény található, amely felvehetette a harcot, esetleg megállíthatta a betörő ellenséges erőket, amíg a felmentő seregek megérkeztek. *Valeriában* és *Pannonia II* provinciában ilyen volt például Alsóhetény, Tác, Fenékpusztá, Környe és Ságvár.³⁵ A belső erődök átépítése oly módon, hogy megfeleljenek az új típusú védelmi rendszernek, későbbre tehető *Diocletianus* és az első *tetrarchia* uralmánál, és semmiképpen sem tehető korábbra *Constantinus* idejénél.³⁶

Összefoglalás

A *ripa Sarmatica* vizsgálata alapján nem tartható az az álláspont, mely szerint *Diocletianus* uralkodása alatt láttak napvilágot azok a katonai reformok, melyek következtében a Római Birodalom védelmi rendszere gyökeres változásokon ment keresztül. A legfrissebb szakirodalom cáfolni látszik az angolszász kutatás nagyobb összefoglaló munkáit, melyek a korábbi, már elavult szakirodalomra hivatkoznak. Valóban megtörtént az átalakulás és a lineáris védelmi rendszerek kiépítése, mely egy folyamatként írható le és *Diocletianus* mindenképpen a része

²⁶ Bertók 1995. 165., 167.; Mráv 2009. 58.; Mráv 2009B. 389.; Tóth 2009. 31–61.; Visy 1989. 23.; Visy 2000. 128–129.; Visy 2003. 141.

²⁷ Bertók 1995. 165., 167.; Mráv 2009. 58.; Mráv 2009B. 389.; Tóth 2009. 31–61.; Visy 1989. 23.; Visy 2000. 128–129.; Visy 2003. 141.

²⁸ Bertók 1995. 165.

²⁹ Visy 1989. 39–121.; Visy 2003. 15–129.; Visy 2000. 55–122.; Visy 2003B. 47–203.

³⁰ Visy 1989. 31.

³¹ Williams 2000. 91.

³² Bertók 1995. 168.; Tóth 2009. 31–61.

³³ Bertók 1995. 168.; Tóth 2009. 31–61.

³⁴ Bertók 1995. 168.; Tóth 2009. 31–61.; Visy 2003. 141.

³⁵ Tóth 2009B. 28–156.

³⁶ Tóth 2009B. 65–71.

volt ennek a folyamatnak, hiszen maga is végeztetett újjáépítéseket a *ripa* mentén. De a rendszer végső kiépülése már *Constantinus*, illetve utódai nevéhez köthető. A *ripa Sarmatica* védelmi létesítményei és a védelem eszközei mélységben tagolttá váltak, nem pusztán a Római Birodalom belterületei felé, hanem a szarmata törzsi területek felé is, viszont az ott található védelmi létesítmények végső fejlettségi szintjének és a rendszer teljes kiépülésének az ideje is inkább a negyedik század középső harmadára tehető.

IRODALOM

- ATANASSOVA-GEORGIEVA, I.: *Razkopki i proucvanija-Kactra Martis*. Sofia, 2005.
- BERTÓK GÁBOR: Late Roman Counterfortifications on the Left Bank of the Danube. In W. Groenmann-van Wateringe – B. L. van Beek – W. J. H. Willems – S. L. Wynia (szerk.): *Limes XVI, Actes des XVI. Internationalen Limeskongress in Rolduc 1995*. Oxford, 1997, Oxbow Monograph, 165-172.
- GREGORY, S.: Was There an Eastern Origin for the Late Roman Fortifications? Some Problems for Research on Forts of Rome's Eastern Frontier. In David L. Kennedy (szerk.): *The Roman Army in the East*. Ann Arbor, 1996, 169-209.
- GRÓF PÉTER és GRÓH DÁNIEL: *Altum Castrum, Visegrád római emlékei*. Visegrád, 2006, Magyar Nemzeti Múzeum Nyomdája.
- GUDEA, N.: Befestigungen am Banater Donau-Limes aus Zeit der Tetrarchie. In D. M. Pippidi (szerk.): *Actes du IXe congres international d'etudes sur les Frontieres Romaines*. Mamaia, 1974, 175-180.
- HODGSON, N.: Relationship Between Roman River Frontiers and Artificial Frontiers. In W. Groenmann-van Wateringe – B. L. van Beek – W. J. H. Willems – S. L. Wynia (szerk.): *Limes XVI, Actes des XVI. Internationalen Limeskongress in Rolduc 1995*. Oxford, 1997, Oxbow Monograph, 61-66.
- JOHNSON, S.: *Late Roman Fortifications*. London, 1983, BT Batsford Ltd.
- KOVÁCS PÉTER: Adatok a Tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában. *Antik Tanulmányok* 65 (2001) 141-168.
- LANDER, J.: Typology and Late Roman Fortification: the Case of the 'Diocletianic Type'. *Roman Frontier Studies* 3 (1980) 1051-1060.
- MRÁV ZSOLT: A *Valeria ripensis* provincia határán létesített későrómai kikötőerődök keltezéséhez. In Gaál Attila (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd, római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd, 2009, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 51-71.
- MRÁV ZSOLT: Castellum contra Tautantum. Egy késő római erőd azonosításához. In Gaál Attila (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd, római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szekszárd, 2009, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 371-421.
- MRÁV ZSOLT: *Dunakeszi, Late Roman Fortlet along the Danube – késő római kikötőerőd*. Budapest, 2011, VERANO Kft.
- NAGY LAJOS: *Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse*. Budapest, 1946, Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézetének Kiadása.
- PETRIKOVITS, H. VON.: Fortifications in the North-western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A. D. *The Journal of Roman Studies* 61 (1971) 178-218.
- SOUTHERN, P. – DIXON, K. R.: *The Late Roman Army*. New Haven and London, 1996, Yale University Press.
- SOUTHERN, P.: *The Roman Empire, From Severus to Constantine*. New York – London, 2002, Routledge.
- SZILÁGYI JÁNOS: Roman Garrisons in the Northern Pannonian-Quad Frontier-Sectors of the Empire. *Acta Archaeologica* 2 (1982) 189-220.
- TÓTH ENDRE: A késő római kor katonai építészete a Dunántúlon. *Archeológiai Értesítő* 134 (2009) 31-61.
- TÓTH ENDRE: *Studia Valeriana, Az alsóhetényi és ságvári erődök kutatásának eredményei*. Budapest, 2009, VERANO Kft.

- VADAY ANDREA: Roman Presence in the Barbaricum. In Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 213-222.
- VISY ZSOLT: *A római limes Magyarországon*. Gyomaendrőd, 1989, Corvina Kiadó.
- VISY ZSOLT: *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest, 2000, Akadémiai Kiadó.
- VISY ZSOLT: Fortifications along the Ripa Pannonica. Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 47-150.
- VISY ZSOLT: Roman Towns along the Ripa Pannonica. Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 151-163.
- VISY ZSOLT: The Limes Road Along the Danube. Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 43-46.
- VISY ZSOLT: *The Ripa Pannonica in Hungary*. Budapest, 2003, Akadémiai Kiadó.
- VISY ZSOLT: Towers and Fortlets. In Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia, An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*. Szekszárd, 2003, Teleki László Foundation, 164-180.
- WILKES, J. J.: *Diocletian's Palace, Split, Residence for a Retired Emperor*. Sheffield, 1986, University of Sheffield Printing Unit.
- WILLIAMS, S.: *Diocletian and the Roman Recovery*. New York – London, 2000, Routledge.
- ZAHARIADE, M.: The Structure and the Functioning of the Lower Danube Limes in the 1st – 3rd Centuries A.D., A Few Problems. In Fitz Jenő (szerk.): *Limes, Akten des XI. Internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 30. 8.-6. 9. 1976)*. Budapest, 1977, Akadémiai Kiadó, 382–398.

GÁBOR HORTI

Defense-in-depth under Diocletian and the ripa Sarmatica in Valeria and Pannonia II

The defense-in-depth system was a lately developed security mechanism which was put into operation around the end of the 3rd and the beginning of the 4th centuries. The origins of the system date back to earlier times, to the reign of Aurelian and Gallienus, and some of its elements to the 2nd century as well. The basic concept behind the structure is to use several isolable defensive lines as a multi-layered shield, in case of aggression. The *ripa Sarmatica* was the border line between the Sarmatian tribal territories and the Roman Empire. It clearly consisted of five distinct layers, the Devil's Dyke, the tribal lands, the Roman forts on the left bank of the Danube, the river itself and finally the fortifications on Roman land. The Anglo-Saxon research points out that *Diocletian* was responsible for the construction of the defense-in-depth system along the *ripa Sarmatica*, but their sources are obsolete. Recently published studies reveal that although the defense-in-depth system existed and was in use during late Roman times, the mechanism was clearly not the work of *Diocletian*.